

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

The Photian Schism History a Legend by Francis Dvornik
Cambridge at the University press *)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

Τὸ δεύτερον σχίσμα τοῦ Φωτίου ἱστορικὴ φενάκη,

Οἱ Λεγάτοι ἐπιστρέψαντες εἰς Ρώμην κατείχοντο ὑπὸ τοῦ φόβου μὴ δυσηρέστησαν τὸν Πάπαν ἐπειδὴ παρέβησάν τινος τῶν ὁδηγιῶν αὐτοῦ. Ὡς Παπικὸς Ἀρχιεραμματαεὺς τὸν Ἀναστάσιον διεδέχθη ὁ Ζαχαρίας Ἀναγνί, ὅστις εἶχε γράψῃ ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φώτιον, εἰς ἣν οὗτος ἀπήντησε διὰ τῶν Λεγάτων. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ὁ Ζαχαρίας φαίνεται ἐμνημόνευσε μεταξὺ τῶν κατ' αὐτοῦ ἀντιδρώντων ἐν Ρώμῃ καὶ τὸν Μαρίνον καὶ διὰ τοῦτο καὶ πρὸς αὐτὸν γράφει ὁ Φώτιος οὐχὶ κολακεύων, ἀλλ' ὡς δεξιὸς διπλωμάτης προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν φίλον ἐξ ἐχθροῦ. Ὁ Φώτιος ἔγραψεν ὡσαύτως καὶ πρὸς τὸν Ganderich, ὅστις πολέμιος πρότερον τοῦ Φωτίου ὑπέγραψε μετὰ τῶν ἐν Ρώμῃ Ἐπισκόπων τὸ Commonitorium, ὡς καὶ εἰς ἄλλους τινος ἴσως. Ὁ Πάπας ἀναγνούς τὰς Ἐκθέσεις, τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος ἀπήντησε πρὸς αὐτοὺς τὴν 13ην Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους 880. Ἐκ τῆς πρὸς τὸν Φώτιον ἐπιστολῆς καταφαίνεται, ὅτι ὁ Πάπας ἀντελήφθη μετ' ἐκπλήξεως τὰς ἐπενεχθεῖσας μεταβολάς εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ καὶ ἀνεγνώρισεν ὡς ὑπευθύνους τὸν Φώτιον καὶ τοὺς Λεγάτους, ἀλλὰ δὲν κατέκρινε τὸ γεγονός. Ἡ αὐτὴ ἐπιστολὴ δεικνύει ὡσαύτως, ὅτι αὐτὸς ὁ Φώτιος εἴλκυσε τὴν προσοχὴν τοῦ Πάπα ἐπὶ τῶν ἐπενεχθεισῶν μεταβολῶν, διότι δὲν ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ Πάπα νὰ ζητήσῃ συγγνώμην πρὸς τῆς Συνόδου. Καίτοι δὲ ὁ Πάπας λέγει ὅτι ὁ Φώτιος ἔδει νὰ δείξῃ ταπεινώσιν, οὐχ ἦττον πειθόμενος εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἀναπτυχθέντας λόγους περὶ τῆς ἀνάγκης τῶν μεταβολῶν ἐπάγεται τὰ ἑξῆς: «Ἄν ἐπιμένης εἰς τὴν ὑπακοὴν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, σὲ ἀσπαζόμεθα ὡς ἀδελφὸν καὶ φίλιατον οἰκέτην καὶ δεχόμεθα οἷα περὶ σου εὐσπλαγγνως ἀπεφασίσθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ Κων)πόλεως». Αἱ ἀποφάσεις αὗται ἦσαν: νὰ ἀποκατασταθῇ ὁ Φώτιος ἄνευ αἰτήσεως συγγνώμης, νὰ ἐξωκλησιασθῶσιν, οἱ μὴ ἀναγνωρίζοντες αὐτὸν καὶ ν' ἀκυρωθῶσιν ὅλα αἱ κατ' αὐτοῦ ἀποφάσεις τῶν προηγουμένων Συνόδων. Ταῦτα περιληφθέντα εἰς τοὺς Κανόνας τῆς τελευταίας Συνόδου ἐνέκρινεν ὁ Πάπας. Ἄλλ' ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς ὑπάρχει ἡ δήλωσις κατ' ἣν «ἂν κατὰ τύχην οἱ Λεγάτοι τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ, τότε ἡμεῖς δὲν δεχόμεθα κτλ.» ἣτις κατὰ γράμμα λαμβανομένη θ' ἀνῆρει τὴν ἀποδοχὴν. Ἄλλ' ἡ δήλωσις αὕτη δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ γενόμενα δεκτά, ἀλλ' εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Πρωτείου, ὅτε ἂν οἱ Λεγάτοι παρέβησαν τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ εἶνε ὑπεύθυνοι. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Πάπα οὐδ' ἔχνος ὑπάρχει ὅτι οὗτος ἀποδοκιμάζει τὴν πολιτικὴν τῶν προκατόχων αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνει, ὅτι τὰ γε-

* Συνέχεια ἐκ τοῦ Γ' τεύχους σ. 566.

νόμενα ἐγένοντο φιλευσπλάγχως. Ἐν τῇ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα δὲ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ὁ Πάπας ἐξηγεῖ τοὺς λόγους, δι' οὓς προέβη εἰς ἀποδοχὴν τῶν γενομένων. Οἱ λόγοι εἶνε: διότι ὁ Αὐτοκράτωρ ἐβοήθησεν αὐτὸν στρατιωτικῶς, διότι ἐξεχώρησε τὸν Ναὸν τοῦ ἁγίου Σεργίου καὶ διότι ὑπεχώρησεν εἰς τὸ ζήτημα τῆς Βουλγαρίας.

Οἱ ἀντιλέγοντες εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐπικαλοῦνται τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Βουλγαρία ἐξηκολούθησε καὶ ἐφεξῆς παραμένουσα ὑπὸ τὴν Βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν, ὅτι ἐπομένως Αὐτοκράτωρ καὶ Φώτιος ἐξηπάτησαν τὸν Πάπαν καὶ οὗτος ἀντιληφθεὶς τοῦτο ἀνέκρουσε πρῦμναν καὶ ἀπέσυρε τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ διὰ τὰ γενόμενα. Ὅτι καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος ἦσαν εἰλικρινεῖς καταφαίνεται ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ 9 αἰῶνος. ὅστις δὲν περιλαμβάνει τὴν Βουλγαρίαν. Ἄλλ' ἔπαυσεν ἄρα γε ἡ Βουλγαρία νὰ ἔχη πολιτικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸ Βυζάντιον; Ἐν τούτῳ φαίνεται ὅτι ἐπῆλθε συμβιβασμὸς τις μεταξὺ Ρώμης καὶ Βυζαντίου. Ἐφ' ὅσον ἡ Βουλγαρία ἐξυπηρετεῖτο ὑπὸ Ἑλλήνων κληρικῶν, ἐξέγευσι ἐν αὐτῇ ἦτο ἀδύνατος καὶ διὰ τοῦτο τὸ Βυζάντιον δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτρέψῃ λατινικὸν ἢ φραγκικὸν κλῆρον, ἠδύνατο ὅμως νὰ ἐπιτρέψῃ ὅπως ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ἀρχιεπίσκοπος λαμβάνῃ τὸ pallium ἀπὸ τῆς Ρώμης. Τοῦτο δεικνύει τὴν ἐκατέρωθεν ἐπιθυμίαν ὅπως φθάσωσιν εἰς εἰρηνικὴν τινα διευθέτησιν τοῦ ζητήματος.

Ἐκ δύο ἐπιστολῶν τοῦ Πάπα Ἰωάννου τοῦ Η' πρὸς τὸν Βόριδα. αἵτινες δὲν ἔτυχον ἀπαντήσεως καὶ ἐν ταῖς ὁποίαις οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ Αὐτοκράτορος καὶ Φωτίου, ἐξάγεται ὅτι, ἂν ἡ Βουλγαρία παρέμεινεν ὑπὸ τὴν Βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν, αἷτιος τούτου ἦτο ὁ Βόρις. Οὗτος ἀσχέτως πρὸς τὰς ἑριδας Ρώμης καὶ Βυζαντίου ἤθελε νὰ πραγματοποιήσῃ παλαιὸν αὐτοῦ σχέδιον ν' ἀποκτήσῃ Βούλγαρον Πατριάρχην καὶ νὰ θέσῃ τὰς βάσεις Βουλγαρικῆς ἐθνικῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦτο ἠρνήθη νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν Ρώμην. Τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἠρξάτο ὁ Βόρις συνετέλεσεν ὁ Συμεὼν τῷ 918 ἰδρύσας αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον Βουλγαρικὸν Πατριαρχεῖον, τὸ Πατριαρχεῖον Ἀχρίδος, ὅπερ κατὰ τὸν Gelger, ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας. Αἱ περιστάσεις ἐβοήθησαν τὸν Βόριδα, διότι ὁ Ἰωάννης ἀπέθανε μετ' ὀλίγον καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ διέκοψαν πᾶσαν σχέσιν μετὰ τῆς Βουλγαρίας μὴδὲ τοῦ Φορμόζου ἐξαιρουμένου. Ἡ ἀνταπόκρισις τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' πρὸς τὸν Καλογιὰν δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Συμεὼν ἀπετάθη πρὸς τὸν Πάπαν ζητῶν τὴν ἄδειαν πρὸς αὐτοκρατορίαν παρὰ τοῦ Φορμόζου. Διότι τῷ 918 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φορμόζου ἀνεκέρυξεν ἑαυτὸν Αὐτοκράτορα καὶ ἰδρυσεν τὸ Βουλγαρικὸν Πατριαρχεῖον. Ἡ παράδοσις τῆς Βουλγαρίας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἡ ἀνικανότης τῆς Ρώμης νὰ λάβῃ αὐτὴν συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἀπεμάκρυνε τὸν Ἑλληνικὸν Κλῆρον. Ἐξ ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Φωτίου ὁ συγγραφεὺς ἐξάγει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἐμορφώθησαν Σλαῦοι κληρικοί, ἡ δὲ ἀφιξίς τοῦ Μεθοδίου μετὰ τὴν ἐκ Μοραβίας ἐκδίωξιν αὐτοῦ ἐπέσπευσε τὴν ἐκσλάβισιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας. Ἡ κατηγορία ἐπομένως ὅτι ὁ Φώτιος διὰ τῶν ῥαδιοργιστῶν αὐτοῦ παρεκώλυσε τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπελθούσης συμφωνίας καὶ προὐκάλεσε τὴν ἐκ δευτέρου καταδίκην τοῦ Ἰωάννου δὲν ἔχει ὑποστάσεως. Αἱ σχέσεις αὐτῶν τὸναντίον ἐξηκολούθησαν ἁρμονικαί, οὐδεμίᾳ καταδίκῃ ἐγένετο, οὐδὲ ἐπανελήφθη αὐτὴ ὑπὸ τῶν διαδόχων τοῦ Ἰωάννου, Μαρίνου,

Στεφάνου καὶ Φορμόζου. Ποῦ ὀφείλεται ἡ ἱστορικὴ αὐτῆ διαστροφή; Ὁ συγγραφεὺς διαβλέπει αὐτὴν εἰς τὴν ἀντιφωτιανὴν Συλλογὴν, ἡ ὁποία ἔντισιν ἑλληνικοῖς χειρογράφοις εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς 8ης ψευδοικουμενικῆς Συνόδου.

Ὁ συγγραφεὺς ἐφεξῆς ἀσχολεῖται εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῆς περιφήμου ταύτης συλλογῆς. Αὕτη, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν μερῶν περιλαμβάνει ἐν τῷ 1ῳ ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς τὴν λεγομένην 8ην Σύνοδον, ἐν τῷ 2ῳ ἔγγραφα τοῦ Πάπα Στεφάνου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον καὶ ἄλλας ἐπιστολάς καὶ ἐν τῷ 3ῳ ἐκθέσεις σχετικὰς πρὸς τὴν καταδίκην τοῦ Φωτίου. Ἡ συλλογὴ συνετέθη περὶ τὸ τέλος τοῦ Θ' αἰῶνος (891—6) ἐπὶ Πάπα Φορμόζου καὶ ὁ συμπληθὴς αὐτῆς σύγχρονος τοῦ Φωτίου ὑπῆρξεν εἰς τῶν ἐχθίστων αὐτοῦ. Ἡ Συλλογὴ συνεπληρώθη δι' ἑνὸς «Συνοδικοῦ» ὅπερ διαλαμβάνον περὶ τῶν Οἰκουμην. Συνόδων συμπεριελήφθη εἰς τὴν Συλλογὴν τέλος τοῦ Θ' ἢ ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος. Προσετέθη βραδύτερον παρατήρησις περὶ τῆς ἀποστασίας τοῦ Στυλιανοῦ, ὅστις ἀνεγνώρισε τὰς χειροτονίας τοῦ Φωτίου ὡς καὶ ἐπιστολὴ μετὰ σχολίων τοῦ Πάπα Ἰωάννου τοῦ Θ' πρὸς τὸν Στυλιανόν. Ἡ Συλλογὴ ἀσχολεῖται εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν Φώτιον καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐκ νέου καταδίκης τοῦ Φωτίου δὲν προσάγει ἐπιστολὴν τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερον, ἀλλὰ εἰς ἓν ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου καὶ ἕτερον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν Ρώμῃ Συνόδου τοῦ 869 προσθέτει δῆλωσιν τοῦ Ἰωάννου (τότε ἀρχιδιακόνου), ὁμιλοῦντος ὡς ἐξ ὀνόματος τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου ἐκεῖνης. Ἄλλ' ὡς δεικνύουσι τὰ κείμενα, ὁ ὁμιλῶν ἐξ ὀνόματος τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου ἐκεῖνης ἦτο ὁ Ganderich καὶ ὄχι ὁ Ἰωάννης, ὅστις τελευταῖος ὑπέγραψε τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ἐκεῖνης. Ὁ συμπληθὴς ἰσχυρίζεται ὡσαύτως, ὅτι ὁ Πάπας δὲν δύναται νὰ ἀναίρῃ ἀποφάσεις τοῦ προκατόχου αὐτοῦ καὶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τοῦ Ἀμβωνος κατεδίκασε τὸν Φώτιον καὶ τοὺς Λεγάτους χωρὶς νὰ παραθέτῃ ἔγγραφον καταδικαστικῆς πράξεως ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰωάννου. Ἐφεξῆς ὁ συμπληθὴς πειράται ν' ἀποδείξῃ τὸν Πάπαν Μαρίνον μὴ φιλικῶς διακείμενον πρὸς τὸν Φώτιον, ἀλλ' ἀντὶ ἐγγράφου ἀναφέρει ἐπιγραφὴν ἐν τῇ εισόδῳ τῆς Ἀγίας Σοφίας σχετικὴν πρὸς τὰ ἐν τῇ 8ῃ Συνόδῳ, ἐν ἣ ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Μαρίνου. Τοῦτο πείθει τὸν συλλογέα νὰ διακηρύξῃ ὅτι ὁ Φώτιος κατεδικάσθη ὑφ' ὅλων τῶν Παπῶν ἀπὸ Λέοντος τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Μαρίνου, διότι ἀφοῦ ὁ Μαρίνος ὡς Λεγάτος κατεδίκασεν αὐτὸν δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἄλλως γενόμενος Πάπας. Εἶτα ἡ ἐπιστολὴ Στεφάνου τοῦ Ε' πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα δὲν σχετίζεται πρὸς τὸν Μαρίνον ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ 879—80, ἀλλ' ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ 869—70 καὶ εἰς τὸ ἐπιπέδιον τῆς ὑπογραφῆς τῶν λιβέλλων. τοὺς ὁποίους ἠθέλησεν ὁ Αὐτοκράτωρ ν' ἀποσπᾷ ἀπὸ τῶν Λεγάτων. Ἡ δὴθεν νέα ἀποστολὴ τοῦ Μαρίνου εἰς Κ[ο]πριν τῷ 880 εἶνε μῦθος, ὡς εἶνε τοιοῦτος καὶ τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὅποιον φέρουσιν, ὅτι ὁ Μαρίνος δὲν ὑπέγραψε τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Ρώμῃ Συνόδου πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ Φωτίου, καθόσον ἐνδέχεται ὅτι ἀπουσίαζε τότε ἐκ Ρώμης. Ἀστήρικτον ὡσαύτως εἶνε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Φορμόζος τιμωρηθεὶς ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Η' ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Μαρίνου, ὅπερ σημαίνει, ὅτι οὗτος δὲν ἠσπάζετο τὴν διαλλακτικὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰωάννου. Ἄν τοῦτο πράγματι συνέβαινε, διατὶ δὲν ὑπάρχει ἐπιστολὴ τοῦ Μαρίνου πρὸς τὸν Φώτιον; Ὁ συμπληθὴς ἀντιπαρέρχεται τὰς σχέσεις Ἀδριανοῦ τοῦ Γ' πρὸς τὸ Βυζάντιον, ἵσως διότι

οὐδὲν εὗρεν εἰς τὰς σχέσεις αὐτὰς χρήσιμον πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ἐν δὲ ὁ Στέφανος διέκοψε σχέσεις πρὸς τὸν Φώτιον, ἔδει νὰ ὑπάρχῃ ἔγγραφόν τι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν Κ)πόλεως, ὅπερ δὲν ὑπάρχει. Ἄλλ' ἐν τοῖς ἀρχαίοις τοῦ Πάπα εὐρίσκομεν ἐπιστολὴν τοῦ Στεφάνου πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον τοῦ Οἰα Θεοδοσίον, ἐξ ἧς μανθάνομεν, ὅτι ὁ Στέφανος κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῆς Παπασύννης αὐτοῦ ἀπέστειλε πρεσβείαν εἰς Κ)πολιν πρὸς τὸν Πατριάρχην Φώτιον καὶ ἀντήλλαξε συνοδικὰς ἐπιστολάς. Τῆς Πρεσβείας ταύτης προΐστατο ὁ ἡθελὶς Θεοδοσίος. Ὅτι ὁ Στέφανος συνειργάσθη μετὰ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀράβων ἀπόδειξις εἶνε τὸ ἐν Τάραντι ἡπεισόδιον, ὅπερ δεικνύει ὅτι αἱ φιλικαὶ σχέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων Κληρικῶν ἦσαν ἀρμονικαὶ ἐν τῇ νοτίῳ Ἰταλίᾳ. Ἐν τούτῳ εἶνε ἀληθές, πρὸδηλον, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Στεφάνου δὲν εἶνε γνήσιαι, ἀλλὰ διεστράφησαν ὑπὸ τοῦ Συμπλητοῦ. Ἰνα ἐξηγηθῇ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Στεφάνου, δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ κατήγγειλε τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Μαρίνου εἰς τὸν θρόνον, ὡς γενομένην κατὰ παράβασιν τοῦ α' Κανόνος τῆς ἐν Σαρδικῇ. Ὁ Στέφανος ἀπαντῶν λέγει ὅτι ἡ κατηγορία αὕτη δὲν προέρχεται παρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος, ἀλλὰ παρ' ἄλλου τινος, χωρὶς νὰ ὑπαινίσσεται τὸν Φώτιον. Αἱ περὶ Φωτίου ἐκφράσεις προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ Συμπλητοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν σημαίνουσιν, ὅτι τὸ δεύτερον κατεδικάσθη ὁ Φώτιος. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Στεφάνου πρὸς τὸν Στυλιανὸν καὶ μάλιστα καὶ τοῦ Στυλιανοῦ πρὸς τὸν Στέφανον καταφαίνεται ὅτι οἱ Ἰγνατιανοὶ ἀδιάλλακτοὶ εἶχον ἐπηρεάσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ Πάπα.

Τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ καταλήγει ὁ συγγραφεὺς εἶνε τὸ ἑξῆς: Ὁ Στέφανος δὲν διέκοψε σχέσεις πρὸς τὸν Φώτιον, ἀλλ' ὡς οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ μετεχειρίζετο αὐτὸν ὡς νόμιμον Πατριάρχην. Δύναται νὰ λεχθῇ νῦν ὅτι ὁ Πάπας, ὅστις ἀνέκαθεν ἐπιστεύετο, ὅτι ἦτο ὁ ἰδιὸς ἔχθιστος τοῦ Φωτίου, ὑπερήσπισεν αὐτὸν πράγματι κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παῦσιν ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος. Ἐπομένως τὸ δεύτερον σχίσμα τοῦ Φωτίου, τὸ ὁποῖον μέχρι σήμερον ἐθεωρεῖτο, ὅτι ἐπέδρασε μοιραίως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς μυθοπλαστίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'

Ὁ Φώτιος, Λέων ὁ Γ' καὶ ἡ διευθέτησις τοῦ Σχίσματος τῶν ἀδιαλλάκτων.

Παρὰ τὴν ἐν Συνόδῳ γενομένην ἀναγνώρισιν τοῦ Φωτίου, ὡς Πατριάρχου Κ)πόλεως, ὁ κλῆρος τῆς ἁγ. Σοφίας ἔφερεν αὐτὴν βαρέως καὶ ἀπέφευγε νὰ συλλειτουργήσῃ μετ' αὐτοῦ, δύο δὲ Ἐπίσκοποι ἐξωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος. Ὁ Στυλιανὸς γράφων πρὸς τὸν Πάπαν ἀναφέρει ὀνόματα καὶ ἄλλων Ἐπισκόπων καὶ Ἡγεμόνων μὴ συμφιλωθέντων καὶ γινώσκομεν θετικῶς, ὅτι καὶ ὁ Μητροφάνης Σμύρνης ἠρνήθη συμφιλωσῆν. Ἄλλ' ἡ μεγάλη μερὶς τῶν μετριοπαθῶν συνετάχθη μετὰ τοῦ Φωτίου καὶ μεταξὺ ἄλλων ὁ πρῶν ἀδιάλλακτος Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Ὁ Μητροφάνης ἀρνήθη εἰς νὰ προσέλθῃ πρὸ τῆς Συνόδου τῷ 79—80 ἔδει νὰ τιμωρηθῇ ὑπὸ τοῦ Φωτίου· ἀλλ' οὗτος ἐκτιμῶν αὐτὸν διὰ τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ ἠκέσθη μόνον ν' ἀπομακρύνῃ αὐτὸν ἐκ τῆς Μητροπόλεως, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησε μετὰ τὴν δευτέραν πτώσιν τοῦ Φωτίου. Παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ Φωτίου πρὸς εἰρήνευσιν τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ἐσχηματίσθη βαθμηδὸν μικρὰ

ἀντιπολίτευσις ὑπὸ τὸν Στυλιανὸν καὶ τὸν Μητροφάνην, ἧτις ἀποκληθεῖσα «μικρὰ Ἐκκλησία» παρέμεινεν ἀδιάλλακτος.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ πολιτικά πράγματα ἐν Βυζαντίῳ ἔλαβον τροπὴν ἐπὶ τὰ χεῖρα. Ὁ Βασίλειος δὲν διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Λέοντα καὶ διότι ἠγάπα ὑπερβολικῶς τὸν ἀποθανόντα υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον καὶ διὰ τὰς σχέσεις, ἅς ὁ Λέων συνῆψε πρὸς τὴν Ζωήν. Ἴνα ματαιώσῃ ταύτας ὁ Βασίλειος ἐξεβίασε τὸν υἱὸν αὐτοῦ νὰ νυμφευθῇ τὴν Θεοφανώ, συγγενῆ τῆς Εὐδοκίας, γυναῖκα εὐσεβῆ, ἀλλ' ἀποκρουστικῆν, ἀλλ' ὁ Λέων ἐξηκολούθει ἀφασιωμένος εἰς τὴν Ζωήν. Ἡ Θεοφανὼ κατήγγειλε τὴν διαγωγὴν τοῦ Λέοντος πρὸς τὸν Βασίλειον, ὅστις δὲν περιορίσθη μόνον εἰς ἐπιπλήξεις, ἀλλ' ἔδωκε τὴν Ζωήν εἰς γάμον μετὰ Θεοδώρου τοῦ Κουζουναίδου. Διὰ τὸν λόγον τούτου ὁ Λέων ἐξεμάνη κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἐτάχθη μετὰ τῆς ἀντιθέτου πρὸς τὴν πολιτικὴν τοῦ πατρὸς μερίδος τῆς τῶν «ἀδιαλλάκτων». Εἶνε ἀναμφισβήτητον ὅτι οἱ ἀδιάλλακτοι ταχθέντες μετὰ τοῦ Λέοντος προητοίμαζον πραξικόπημα ἐναντίον τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ προῦδῶθησαν ὑπὸ τῶν Μετριοπαθῶν. Ἐπὶ κεφαλῆς τούτων ἦτο ὁ Θεόδωρος Σανταβαρηνός, Μητροπολίτης Εὐχαΐτων, τὸν ὁποῖον εἶχε συστήσει πρὸς τὸν Βασίλειον ὁ Φώτιος. Οὗτος γενόμενος ἀρχηγὸς τῶν μετριοπαθῶν κληρικῶν ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τοῦ Βασιλείου ἐπὶ τῶν τεκταινομένων, ὅστις τοσοῦτον ὠργίσθη, ὥστε μικροῦ δεῖν ἐτύφλωνε τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ἀν μὴ ἐπενεβραῖνον ὁ Φώτιος καὶ ἡ Σύγκλητος. Οἱ Χρονογράφοι ἀποδίδουσι τὰ γενόμενα εἰς τὸν Σανταβαρηνόν, ὅστις ἐξοπλίσας διὰ ξίφους τὸν Λέοντα διέβαλεν εἶτα αὐτὸν πρὸς τὸν πατέρα ὡς ἀποπειραθέντα κατὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Ὁ Λέων, εὐρεθέντος ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ὄπλου, συνελήφθη καὶ ἐφυλακίσθη, ὡσαύτως δὲ συνελήφθησαν, ἀνεκρίθησαν καὶ ἐβασανίσθησαν καὶ οἱ περὶ αὐτόν. Καίτοι ἡ ἀπόπειρα εἶνε ἀναλήθης ὁ Βασίλειος ἐκμανεῖς ἐναντίον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ μόλις μετὰ 3 μῆνας τὴν 20ὴν Ἰουλίου ἀπλευθέρωσεν αὐτόν. Ἐπίσης κατεστάλη καὶ ἄλλη ἐπιβουλὴ κατὰ τοῦ Βασιλείου ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν Ἰωάννου τοῦ Κροκά, ἧτις ὡσαύτως ἀπεδόθη εἰς τοὺς Ἀδιαλλάκτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον πάντοτε φανατικοὶ μοναχοί. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Βασίλειος ἦτο λιαν ἐπιφυλακτικὸς καὶ ἀπέναντι τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὅστις προσετέθη πρὸς τὴν μερίδα τῶν ἀδιαλλάκτων. Μετὰ τὸν ἀπροσδόκητον θάνατον τοῦ Βασιλείου οἱ ἀδιάλλακτοι, ἐνωθέντες καὶ μετὰ τῶν ἀδιαλλάκτων, παθῶν Μιχαὴλ τοῦ Γ' ἀνεθάρρησαν, τοῦ Λέοντος λαβόντος τὴν βασιλείαν!

Τὸ πρῶτον θῦμα ἦτο ὁ Σανταβαρηνός, ὅστις ἐνεκλείσθη εἰς τὴν Μοῦνην τῶν Δαλμάτων, ἀλλὰ καὶ ὁ Φώτιος κατηγορήθη ὅτι ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἐκείνου ἐσκόπων νὰ ἀνατρέψωσι τοῦ θρόνου τὸν Λέοντα καὶ νὰ ἐγκαταστήσωσι τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Φωτίου. Καίτοι ὁ Φώτιος διετέλεσε διδάσκαλος τοῦ Λέοντος, ὅτε οὗτος ἦτο ἕνδεκα ἐτῶν, ὁ πατὴρ τῆς Ζωῆς, γενόμενος ἐν τῷ μεταξὺ Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης τοῦ δρόμου ἐπέτυχε νὰ διαταράξῃ τὰς σχέσεις Βασιλέως καὶ Πατριάρχου. Ὁ Λέων ἀποφασίσας νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν Φώτιον δὲν ἤσκησε βίαν οὐδὲ συνεκάλεσε Σύνοδον, φοβούμενος τοὺς Μετριοπαθεῖς, οἵτινες ὑπεστήριζον τὸν Πατριάρχην, ἀλλ' ἠρκέσθη εἰς τοιαύτην πίεσιν, ὥστε ἠγάγκασε τὸν Φώτιον νὰ παραιτηθῇ χάριν τοῦ ἀδελφοῦ Στεφάνου, ὃν προώριζεν εἰς Πατριάρχην. Ὁ βιογράφος τοῦ Φωτίου Εὐθύμιος ἀναφέρει, ὅτι πρῶτον ἀπέλυσε τὸν Φώτιον καὶ εἶτα ἔλαβε τὴν παραιτησιν αὐτοῦ, ἦν ἄκων ἔδωκεν ἐκεῖνος. Ἄν ὁ Φώτιος ἔστεργεν ἐν τέλει νὰ παραιτηθῇ τοῦτο ἐγένετο, ἵνα διαψεύσῃ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ γέ-

νηται ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Στεφάνου. Ἄλλ' οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ ἐπέμειναν ὅπως δικασθῆ ὡς καὶ ὁ Σανταβαρηνὸς ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Πηγῆς. Καὶ ὁ μὲν Φώτιος ἐξωρίσθη εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἱερίας, ὁ δὲ Σανταβαρηνὸς εἰς Ἀθήνας καὶ ἐκεῖθεν ἐκτυφλωθεὶς. Συνεξωρίσθη δὲ καὶ ἑκάσθῳ μοναχὸς ἐν τῷ Μοναστηρίῳ τοῦ Ἀγ. Τρύφωνος καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Φωτίου Νικόλαος.

Οὕτως ἀποῦ ὑπερίσχυσαν οἱ Ἀδιάλλακτοι καὶ ἐπανήλθον ἐκ τῆς ἐξορίας οἱ Ἰγνατιανοί. Ἡ δευτέρα ἄρα ἔκπτωσις τοῦ Φωτίου οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Ρώμην, ἀλλ' ἦτο ἀποτέλεσμα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος. Ἡ ἀνάρρησις τοῦ Στεφάνου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον κατέστησε πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ Μητροφάνης καὶ ἄλλοι ἀδιάλλακτοι προσεχώρησαν πρὸς αὐτὸν καὶ ὅτι ὁ Στυλιανὸς παρέμεινε μόνος Ἀρχηγὸς τῆς «μικρᾶς Ἐκκλησίας». Σὺν τῷ χρόνῳ προέκυψε μεταβολὴ τις εἰς τὴν στάσιν τοῦ Λέοντος ἔναντι τοῦ Φωτίου, ὅστις ἔζη ἡσύχως ἐν τῇ ἐξορίᾳ αὐτοῦ καὶ ἡσυχολεῖτο εἰς τὴν συγγραφὴν θεολογικῶν ἔργων ὡς ἡ «Μυσταγωγία». Πλὴν τούτου ὁ Λέων ἀνεκάλεσε τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Φωτίου ἐκ τῆς ἐξορίας καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὸ ἀξίωμα τοῦ «Μυστικοῦ» τ. ἔ. τοῦ ἰδιαίτερου γραμματέως. Τῆς τοιαύτης τροπῆς, ἦν δεικνύει καὶ ὁ ἐπιμνημόσυνος λόγος εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ ἐπωφελήθη καὶ ὁ Σανταβαρηνὸς, ὅστις καὶ ἀνεκλήθη ἐκ τῆς ἐξορίας. Αἱ περὶ τοῦ Φωτίου λέξεις ἐν τῷ ἐπιμνημοσύνῳ τοῦ πατρὸς λόγῳ δεικνύουσι τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Λέοντος, ὅπως ζῆ ἁρμονικῶς μετὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Φωτίου καὶ τῶν Μετριοπαθῶν. Ἡ τροπὴ αὕτη ἐπῆλθε τῷ 888, ἦτοι δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ καὶ διότι ἐπέισθη ὅτι δὲν ἔπρεπε ν' ἀναμείνη ὑποστήριξιν παρὰ τῶν Ἀδιαλλάκτων καὶ διότι ὁ Στυλιανὸς καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ ἠρηγήθησαν ν' ἀναγνωρίσωσι τὸν Στέφανον, ὅχι διότι ἀνῆλθε δεκαοκταέτης τὸν Οἰκονομ. Θρόνον, ἀλλὰ διότι ἔχειροτονήθη διάκονος ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Οὗτοι ἐδήλωσαν, ὅτι τότε θ' ἀναγνωρίσωσιν αὐτόν, ὅταν ὁ Πάπας καὶ οἱ ἄλλοι Πατριάρχαι ἀναγνωρίσωσι κατ' οἰκονομίαν τὰς χειροτονίας τοῦ Φωτίου. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Στυλιανοῦ πρὸς τὸν Πάπαν, ἣτις ἐξήγγειρε τὸν Λέοντα κατὰ τῶν Ἀδιαλλάκτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶχε στηρίξει ἐλπίδας κατὰ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ. Ἡ δευτέρα πρὸς τὸν Πάπαν, ἀπόπειρα τοῦ Στυλιανοῦ ἐγένετο τῇ ἐπιμονῇ τοῦ Αὐτοκράτορος ἀγανακτισμένου διὰ τὸ πείσμα τῆς «Μικρᾶς Ἐκκλησίας».

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Στυλιανοῦ ἀπήνητησεν ὁ διάδοχος τοῦ Στεφάνου Φορμόζος (891—6). Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα, ἦν διέσωσεν ἡ ἀντιφωτιανὴ συλλογὴ, φαίνεται ὅτι ὁ Φορμόζος ἠκολούθησε τὴν ἐχθρικὴν κατὰ τοῦ Φωτίου στάσιν τῶν προκατόχων αὐτοῦ Νικολάου καὶ Ἀδριανοῦ καὶ ὅτι ἡ Ρωμ. Ἐδρα κατεδίκασε καὶ αὐθις τὸν Φώτιον καὶ διέκοψε σχέσεις πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλ' ἡ ἀντιφωτιανὴ συλλογὴ, ὡς ἐδείχθη δὲν εἶνε ἀξιόπιστος. Ὡς λόγοι τῆς ἐχθρας τοῦ Φορμόζου κατὰ τοῦ Βυζαντινοῦ φέρονται ὅτι οὗτος διεφώνει πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν Ἰωάννου τοῦ Η' καὶ ὅτι ἦτο κατὰ τῶν Ἑλλήνων λόγῳ τῆς Βουλγαρίας, καθόσον ὁ Φώτιος ἐπέκρινε τὴν ἐκεῖ πολιτικὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' εἶνε γνωστόν, ὅτι, ἐνῶ καὶ ὁ Μαρῖνος καὶ ὁ Στέφανος διέφερον εἰς πολλὰ οἰμειὰ τῆς γενικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰωάννου, παρέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν ἐκείνου. Ἐπειτα τὰ περὶ Βουλγαρίας καὶ Φορμόζου στεροῦνται ἀληθείας, τὰ δὲ συγγράμματα τοῦ Φωτίου δὲν μνημονεύουσι Φορμόζον, ἀλλὰ μόνον τῶν Ρωμαίων. Πλὴν τούτου ἐμπερίστατος ὢν ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Φορμόζος καὶ

ἔχων ἀνάγκην τῆς βοήθειας τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προκαλῆ αὐτούς. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φορμόζου στερεῖται κύρους. εἰς δὲ τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα ὑπάρχουσιν ἕλλη Ἰγνατιανῆς χειρός.

Ἡ μᾶλλον πιθανὴ ἐκδοχὴ εἶνε ὅτι ὁ Πάπας προὔτεινε διὰ τῶν ἀποσταλέντων εἰς Κ)πολιν λεγάτων συμβιβασμὸν τῶν δύο μερίδων τ. ἔ. ὅπως οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Φωτίου κληρικοί, οἵτινες ἐχειροτονήθησαν κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ Πατριαρχεῖαν ζητήσωσι συγγνώμην. Οἱ Λεγάτοι ἀφιχθέντες τῷ 892 δὲν ἐπέτυχον νὰ συμβιβάσωσι τοὺς διίσταμένους, διότι ὁ Στυλιανὸς δὲν ἐπεκονίωνησε μετὰ τῶν τοῦ Φωτίου εἰμῆ 7 ἔτη ἀπὸ τῆς λήψεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φορμόζου, ὅτε καὶ πάλιν ὁ Στυλιανὸς ἀπετάθη πρὸς τὸν Πάπαν. Παρὰ τὸν μὴ γενόμενον συμβιβασμὸν ὑπὸ τοῦ Φορμόζου οὐδόλοος ἔπεται, ὅτι αἱ σχέσεις Ρώμης καὶ Κ)πόλεως διεκόπησαν καὶ νέον ἐγενήθη σχίσμα, καθόσον, ἄλλως, θὰ εἶχομεν ἐνδείξεις τοιαύτης διακοπῆς ἐν τῇ συγχρόνῳ φιλολογίᾳ. Τοῦναντίον αἱ περὶ Φορμόζου πραγματεῖαι, αἵτινες προέρχονται ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ ἀσχολοῦνται περὶ τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια ἦσαν ἐν τῇ ἡμερησίᾳ διατάξει, ὁμιλοῦσι περὶ εἰρηνικῆς καταστάσεως ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν πλὴν τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ ἀναφέρουσιν, ὅτι ἡ Κ)πολις ἀνεγνώριζε τὸν Πάπαν τ. ἔ. ὅτι αἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἦσαν ἀρμονικαί, ὅπερ βεβαιούται καὶ ἐξ ἑλληνικῶν πηγῶν. Οὕτως ὁ βίος τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου καὶ μία ἰδιαιτέρα περὶ Σχίσματος πραγματεῖα ἀναφέρουσιν ὅτι ὁ Φορμόζος μετὰ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ ἀπέστειλεν ἐγκύκλιον πρὸς τὸν Πατριάρχην Κων)πόλεως, ἣτις περιεῖχε τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως ἄνευ τῆς προσθήκης. Ἐν συμπεράσματι ὁ Φορμόζος ἀπεπειράθη νὰ διευθετήσῃ τὸ σχίσμα καὶ νὰ συνδιαλλάξῃ τοὺς ἀδιαλλάκτους Ἰγνατιανούς πρὸς τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀπέτυχε χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ νέα ρῆξις μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ρώμης. Συνέβη δηλονότι ὅ,τι καὶ τῷ 879. Οἱ Λεγάτοι φθάσαντες εἰς Κ)πολιν καὶ ἀντιληφθέντες ὅτι ἡ «Μικρὰ Ἐκκλησία» δὲν ἦτο, ὡς παρίστανον αὐτὴν οἱ Ἰγνατιανοί, οὐδὲν ἐπραξαν ἢ νὰ ἀναφέρωσι τὸ πρᾶγμα πρὸς τὸν Πάπαν, ὅστις καὶ ἠκολούθησε τὴν πολιτικὴν Ἰωάννου τοῦ Η' καὶ τὰς διαταγὰς, ἃς Στέφανος ὁ Ε' ἔδωκε πρὸς τοὺς Ἰγνατιανούς.

Οὕτω τὸ Σχίσμα τῶν Ἰγνατιανῶν ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Λεγάτων καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φορμόζου. Ὁ Συμπλητῆς ἀναφέρει ὅτι ἡ συμφιλίωσις, ἣς μετέσχε καὶ ὁ Στυλιανός, ἐγένετο ἐπὶ Πάπα Ἰωάννου τοῦ Θ'. Ὁ Φώτιος ἀπέθανε τὴν 6ην Φεβρ. τοῦ 892 πρὶν ἢ ἀφιχθῶσιν οἱ Λεγάτοι, ἐκ δὲ τοῦ παραρτήματος τῆς ἀντιφωτιανῆς Συλλογῆς πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ συμφιλίωσις ἐπῆλθε μετὰ ἑπτὰ ἔτη τ. ἔ. τῷ 899. Ὁ Συμπλητῆς παρουσιάζει τὸν Πάπαν Ἰωάννην τὸν Θ' ἀπαντῶντα εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Στυλιανοῦ, ὅστις «ἔγραψεν εἰς Ρώμην αἰτούμενος πεμφθῆναι ἐκεῖθεν χειροτονίαν αὐτοῦ καὶ ἐπιτροπὴν ἐκεῖθεν λαβεῖν τοῦ συγκοινωνῆσαι αὐτοῖς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐζήτησεν ἐπικύρωσιν τῆς χειροτονίας αὐτοῦ, διότι καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι Ἰγνατιανοὶ καθηρέθησαν ὑπὸ τῆς Συνόδου τοῦ 19 καὶ ἐπομένως ἀποκατάστασιν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν αὐτῶν ἀξίωμα. Ἐλέχθη ὅτι ἡ συμφιλίωσις ἐγένετο διὰ Συνόδου ἐν ἣ παρέστησαν καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ Πάπα. Ἀλλὰ περὶ τοιαύτης Συνόδου οὐδὲν ἀναφέρει ὁ βιογράφος τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, καίτοι ἀναφέρει τὴν συμφιλίωσιν. Τὸ γεγονός τῆς ἐνώσεως μνημονεύουσιν ὅτε Νικόλαος ὁ Μυστικός καὶ ὁ βιογράφος τοῦ Πατριάρχου Καυλῆα Νικηφόρος ὁ Φιλόσοφος, ὅστις λέγει ὅτι τὸ σχίσμα ἰάθη ἐν ὅλῃ τῇ Βυζαντινῇ Ἐκκλησίᾳ τῇ τε Δυτικῇ (τ. ἔ. τῇ Νο-

τίῳ Ἰταλίῳ) καὶ τῇ Ἀνατολικῇ. Μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ Στυλιανοῦ ὀλίγοι ὑπελείφθησαν ἀδιάλλακτοι. Ὁ Πατριάρχης Καυλάς, ὅστις ἔζη ἔτι τῷ 899 συνετέλεσεν εἰς τὴν διὰ Τοπικῆς Συνόδου γενομένην ἔνωσιν.

Ἡ βιογραφία τοῦ Ἰγνατίου, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ Γ' μέρος τῆς ἀντιφωντιανῆς Συλλογῆς, ἐγγράφη μετὰ θάνατον τοῦ Φωτίου ὑπὸ Νικήτα τοῦ Παφλαγῶνος κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος, καθόσον μνημονεύει τὴν ἀπώλειαν τῆς Σικελίας. Ἐν ἐνὶ χωρίῳ αὐτῆς ὁ Πατριάρχης ὀνομάζεται «δῆθεν Πατριάρχης» τοιοῦτος δὲ δὲν δύναται νὰ ἦνε ὁ Καυλάς, ἀλλ' ὁ Στέφανος καὶ ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῇ σημεῖα προσεγγίζοντα πρὸς τὸ ἱστορικὸν μέρος τῆς Συλλογῆς καθιστῶντα πιθανόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀμφοτέρων εἶνε ὁ αὐτός. Ἡ βιογραφία εἶνε μᾶλλον πολιτικὴ πραγματεία, οἱ δὲ Βυζαντινοὶ Χρονογράφοι ὡς ὁ Κεδρηνὸς καὶ ὁ Σκυλίτσης διέκριναν τὸν κομματικὸν αὐτῆς χαρακτήρα. Ὁ συγγραφεὺς ἀποκλίνει ὑπὲρ τῆς ἰδέας, ὅτι συγγραφεὺς τῆς συλλογῆς εἶνε ὁ Νικήτας, ἀλλὰ δὲν ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ὅλα τὰ ἐν τῇ Συλλογῇ ἔγγραφα. Ὅ,τι σχετικὸν πρὸς τὸν Στυλιανὸν καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα Ἰωάννου Θ' προστετέθησαν βραδύτερον σκοπὸν ἔχοντα νὰ δικαιολογήσωσι τὴν ἄρνησιν τοῦ Στυλιανοῦ, ὅπως συμβιβασθῇ τῷ 892 καὶ δυνάμενα νὰ χρησιμεύσωσι καὶ ὡς δικαιολογία τῶν μᾶλλον ἀδιαλλάκτων ὁπαδῶν αὐτοῦ διὰ τὴν ἄρνησιν αὐτῶν τῷ 893. Δὲν εἶνε βέβαιοι, ὅτι ὁ Νικήτας προσέθηκε τὸ ὑστερόγραφον.

Τὸ ζήτημα τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος ἐπὶ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ ὡσαύτως ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἔριδος μεταξὺ Ἀδιαλλάκτων καὶ Μετριοπαθῶν μετὰ τῆς διαφορᾶς, ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πρώτων ἦτο ὁ Μυστικός, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ τῶν δευτέρων ὁ Εὐθύμιος ἐκ τῶν μετριοπαθῶν πρότερον φίλων τοῦ Ἰγνατίου. Εἰς τὴν ἔριδα ταύτην ὁ Νικήτας ἠκολούθησε τὸν Μυστικὸν καὶ δριμύτατα ἐπετέθη διὰ φυλλαδίου ἐναντίον τοῦ Εὐθυμίου καθαρτόμενος καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος. Αἱ δύο αὐτὰ μερίδες διεχώρισαν καὶ αὐτὴς τὸ Βυζάντιον, ἡ δὲ Σύνοδος τῷ 907 κατέληξεν εἰς τὸ Χίσμα τῶν Νικολαϊτῶν, ὅπερ παρετάθη μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Αὐτοκράτορος τῷ 911. Ἐν τέλει τῷ 920 συνήλθε Τοπικὴ Σύνοδος, ἣτις ἀποκατέστησε τὴν εἰρήνην.

Καὶ ὁ συγγραφεὺς καταλήγει τὸ ἱστορικὸν μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διὰ τῶν λέξεων: «Διχογνωμίαι ἀναβίωσαν καὶ πάλιν κατὰ περιστάσεις», διότι τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε ὑπῆρξεν, ἄνευ τῶν ὁπαδῶν τῆς αὐστηρότητος καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς οἰκονομίας, τῶν ἄγαν συντηρητικῶν καὶ τῶν μετριοπαθῶν αὐτοῦ. Καὶ ὁ τελευταῖος ἐπιθανάτιος ἀγὼν τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ ἐνώσεως μετὰ τῆς Δύσεως ἢ κατ' αὐτῆς, εἰς τὸ βάθος δὲν ἦτο ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἀρχαίου ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ μετριοπαθῶν καὶ ἀδιαλλάκτων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ἐκείνην οἱ ἀδιάλλακτοι κατήγαγον τὴν νίκην παρὰ τὰς ἀπέλπιδας προσπαθείας τοῦ τελευταίου Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος, ὅστις εὗρεν ἠρωϊκὸν θάνατον ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς θεοφρουρήτου πόλεως. Καὶ ὁ ἀγὼν δὲν ἔληξεν ἔτι καὶ θὰ λήξῃ, ἐφ' ὅσον αἱ δύο πόλεις ἀμιλλῶνται ὑπὲρ κυριαρχίας ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ καὶ ἐκφυλίζονται εἰς πάθη, ὅταν πρόκειται περὶ θρησκευτικῶν ζητημάτων. Καὶ ὅμως εἰς αὐτὴν τὴν σύρραξιν τῶν δύο τάσεων εὐρίσκομεν τὴν κλειδα πρὸς κατανόησιν πολλῶν προβλημάτων τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ ἰδίᾳ τῆς ἱστορίας τοῦ σχίσματος τοῦ Φωτίου.

[Ἔσται τὸ τέλος]

† Ὁ Θυατείρων ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Ἀπάντησις εἰς τὰς Κριτικὰς σημειώσεις τοῦ Μητροπολίτου Ἀξώμης

Ἐκ τῶν συγγραφέων, τοὺς ὁποίους εἶχον βοηθοὺς εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἀθησσυνιακῆς Ἐκκλησίας, μόνος ὁ Μ. Lüttke, γράψας τὸ σχετικὸν ἄρθρον τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Herzog—Hauck (τόμος Α', σελ. 83—89), εἶδε τὰ τοῦ Φρουμεντίου μὲ κριτικὸν ὄμμα. Ὁ διακεκριμένος οὗτος ἐπιστήμων κατελήφθη ὑπὸ δυσπιστίας πρὸς τὴν περὶ Φρουμεντίου διήγησιν τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν, διότι ὅ,τι περὶ αὐτοῦ ἀναφέρεται εἰς αἰθιοπικὰς πηγὰς, δὲν προέρχεται ἐξ ἐγγωρίου παραδόσεως, ἀλλ' ὡς ἀποδεικνύεται, ἑλήφθη ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν. Ἐκ τούτου προέκυψεν ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ἡ ἐγγώριος ἀθησσυνιακὴ παράδοσις ἀγνοεῖ τὸν Φρουμέντιον. Ὁ Lüttke, στηριχθεὶς εἰς τὸ ἀρχαῖον Χρονικὸν τῆς Αὐξούμης, ἐδέχθη ἐν Ἀθησσυνίᾳ ὑπαρξίν χριστιανισμοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Φρουμεντίου. Ὅπως δὲ μετὰ τὸν Φρουμέντιον οἱ ἐδραιώσαντες τὸν χριστιανισμὸν ἐν Ἀβησσυνίᾳ ἦσαν μοναχοὶ τοῦ Παχωμίου (H. M. Hyatt, *The Church of Abyssinia*, 1928, σελ. 32), ἢ, ὡς ὁ Ἅγιος Ἀξώμης θέλει, ἐκ Συρίας, οὕτω καὶ οἱ πρὸ τοῦ Φρουμεντίου ἐκεῖ δρᾶσαντες ἦσαν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐπίσης μοναχοί. Ὡστε τὰ πράγματα ἔχουσιν ἄλλως, ἢ ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Ἅγιος Ἀξώμης. Οἱ ἀκολουθοῦντες τὸν Lüttke εἶναι διατεθειμένοι, τὴν περὶ τοῦ Φρουμεντίου διήγησιν νὰ μετατοπίσωσιν εἰς τὸν χῶρον τῶν θρούλων, δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ γίνῃ τοῦτο, διότι ὑπάρχουσιν αἱ ἱστορικαὶ περὶ αὐτοῦ μαρτυρίαι τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ρουφίνου. Μὴ δυνάμενοι νὰ διαγράψωσι τὸν Φρουμέντιον, περιορίζουσι τὴν σημασίαν αὐτοῦ, δεχόμενοι αὐτὸν μᾶλλον ὡς διοργανωτὴν τῆς Ἀθησσυνιακῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Lüttke δέχεται, ὅτι ἡ Ἀθησσυνιακὴ Ἐκκλησία ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ μεταχειρίζεται ἀπεριορίστως ἄζυμα. »Als Hostie wird ungesäuertes Weizenbrot, Senaja, verwendet» (RE, σελ. 88, στίχος 33 καὶ 34), ἥτοι «ὡς ὅστις χρησιμοποιεῖται ἄζυμος ἄρτος ἐκ σίτου, ὀνομαζόμενος Σενάια». Ὁ Lüttke στηρίζεται εἰς κάπως ἀρχαιοτέρας πληροφορίας, διότι τὸ ἄρθρον αὐτοῦ εὗρισκεται μὲν ἐν τῇ τρίτῃ καὶ τελευταίᾳ ἐκδόσει τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (τόμος Α', 1896), ἀλλ' ὑπάρχει ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως. Ὁ Heiler, ἐκδοὺς τὸ ἔργον αὐτοῦ Altkirche und Ostkirche τῷ 1937, ἰσχυρίζεται, ὅτι ἐν Ἀβησσυνίᾳ ἄζυμα χρησιμοποιοῦνται μόνον κατὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην. Δὲν ἀναφέρει μὲν, πόθεν ἔλαβε τὴν εἶδησιν, ἀλλ' ὡς φαίνεται, παρέλαβεν αὐτὴν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ Ἀγγλοῦ H. M. Hyatt, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1928, ἐξαπατηριστῶς ὑπὸ τοῦ Heiler ὡς ἡ καλλιτέρα ἐξεκδόσις τῆς Ἀθησσυνιακῆς Ἐκκλησίας καὶ πράγματι ὁμιλεῖ περὶ ἄζυμων τῆς Μεγάλης Πέμπτης εἰς δύο μέρη (σελ. 93 καὶ 138). Ἔρχεται τώρα ὁ Ἅγιος Ἀξώμης καὶ βεβαίῳ, οἱ Ἀβησσυνοὶ οὐδόλας ἔχουσιν ἄζυμα. Εἶναι ἐνδεχόμενον, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἔχουσιν δίκαιον! Ἡ Ἀθησσυνιακὴ, δηλονότι, Ἐκκλησία ἐξ ἰουδαϊκῆς καὶ καθολικῆς ἐπιδράσεως ἔχουσα ἀρχικῶς ἄζυμα, βαθμηδὸν (προφανῶς ἐξ ἀμέσου ἢ ἐμμέσου ἐπιδράσεως τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας) περιορίσει καὶ τέλος ἐγκατέλειπεν αὐτά.— Ὁ Ἅγιος Ἀξώμης πρὸς τούτοις βεβαίῳ, ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ἀβησσυνῶν ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ χρησιμοποιήσις ἐκχυλίσματος ξηρῶν σταφυλῶν εἶναι τέχνασμα, ἵνα ἀντεπεξέλθωσι κατὰ τῆς ἐλλείψεως τοῦ οἴνου, εἶναι ἀπλῆ πράξις. Ἀλλὰ πᾶσα ἐκκλησία καὶ πᾶσα θρησκεία ἐκ τῆς πράξεως τείνει νὰ ὑψωθῇ εἰς θεωρίαν, κατὰ τὴν γνωστὴν διατύπωσιν, «τὴν πρᾶξιν εὖρες εἰς θεωρίας

ἐπίβασιν». Ἀφοῦ οἱ Ἀβησσυνοὶ εἶχον ἀναμφισβήτηως ἄζυμον ἄρτον, ἦτο εὐκόλον ἐκ τοῦ ἐκχυλίσματος τῶν ξηρῶν σταφυλῶν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὴν ἔννοϊαν τοῦ ἄζυμου οἴνου. Τοῦτου ἄμεσον ἐπακόλουθον ἦτο, ὅτι ἀπέφευγον τὴν χρῆσιν οἴνου καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχε καὶ ὅπου ὑπῆρχεν.

Ὁ Ἅγιος Ἀξῶμης (ἀγνοῶ διατί) ἐνόμισεν, ὅτι τὴν ἐπέμβασιν τῶν Ἰησοῦιτῶν ἐν Ἀβησσυνίᾳ θεωρῶ προγενεστέραν τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Πορτογαλλικοῦ κράτους. Ἐνῶ ἐγὼ ἄπλως παρέλειψα τὰ πολιτικά γεγονότα, περιορίσθην εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά γεγονότα (τὴν ἐπέμβασιν τῶν Ἰησοῦιτῶν), ἀνέφερα δὲ ἐν καὶ μόνον πολιτικὸν γεγονός, τὴν σύναψιν συνθήκης Πορτογαλίας καὶ Ἀβησσυνίας ἐπὶ τοῦ Ἀβησσυνοῦ βασιλέως Σουσνέου 1607—1632), γεγονός μεταγενέστερον, λαβὼν χώραν μετὰ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοῦιτῶν. Ἐμνημόνευσα δὲ τὸ πολιτικὸν τοῦτο γεγονός, διότι δι' αὐτοῦ οἱ Ἰησοῦιται ἐκυριάρχησαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀβησσυνίας. Ὡστε ἐκ τῶν γραφομένων μου δὲν ἠδύνατό τις νὰ ἐξαγάγῃ, ὅτι τὴν ἐπέμβασιν τῶν Ἰησοῦιτῶν θεωρῶ προγενεστέραν τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Πορτογαλλικοῦ κράτους. Γνωρίζω, ὅτι ἀναφέρεται καὶ ἄλλη ὁμοία συνθήκη προγενεστέρα ἐπὶ τοῦ Ἀβησσυνοῦ βασιλέως Λάβνα ἢ Λέβνα Δέγγελ, φέροντος τὸ ὄνομα Δαυτὶ τοῦ Δ' (1508—1540), ἢ κατ' ἄλλην ἀρίθμησιν, Δαυτὶ τοῦ Β', ἀλλ' ἢ συνθήκη ἐκείνη δὲν ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῆς Ἀβησσυνίας, διὰ τοῦτο παρέλειψα αὐτὴν ὀλοτελῶς, μὴ δίδων σημασίαν εἰς τὰ πολλὰ γεγονότα, ἀλλ' εἰς τὰς ἰδέας, αἱ ὅποια διήκουσι δι' αὐτῶν. Τοῦτο ἄλλως τε δὲν ἐτήρησα καὶ εἰς ὄλον τὸ σύγγραμμά μου;

Ἐφιστῶ τὴν προσοχὴν τοῦ Ἁγίου Ἀξῶμης εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ διάταξις τοῦ Τέκλα ἢ Τάκλα Χαῦμανῶθ, περὶ τῆς ὁποίας ἐγὼ ὁμιλῶ, εἶναι ἀναμφισβήτητον ἱστορικὸν γεγονός τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδος. Ἡ μέχρι τότε ἐξάρα τῆς Ἀβησσυνιακῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας, οὐσα ἀπλή συνήθεια, διὰ τοῦ Χαῦμανῶθ ἐξησφαλίσθη καὶ καθιερώθη. «The custom was further secured in the thirteenth century by Takla Haymanot, who thought the procedure desirable and gave it his sanction» (H. M. Hyatt, The Church of Abyssinia, 1928, σελ. 45). Τώρα, πῶς ὁ Χαῦμανῶθ ἐπέτυχεν τοῦτο, ποῖον ἀρχαιότερον ἔγγραφο ἐχρησιμοποίησεν, ἐκεῖνο εἶναι τὸ πλαστὸν καὶ νόθον, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἐγὼ ἐπίσης δὲν ὠμίλησα.

Τὸ ὠρισμένον αἰθιοπικὸν κράτος μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ναπατάν, τῆς ὁποίας ἡ Βασίλισσα (Κανδάκη) μνημονεύεται εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων κατὰ τὴν ἐκχριστιάνισιν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Φιλίππου, τὸ ὠρισμένον τοῦτο αἰθιοπικὸν κράτος καὶ περὶ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν διεδραματίσθησαν τὰ μνημονευθέντα γεγονότα, ἔκειτο μεταξὺ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς σημερινῆς Ἀβησσυνίας, ἀκριβέστερον, ἀπὸ τῆς Συένης μέχρι τῆς Μερόης. Περὶ τοῦ ζητήματος τοῦτου ὑπάρχει ἀνακοινώσις τοῦ Α. Dillmann εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βερολίνου ἡδὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1878 (τῶν πρακτικῶν σελίς 177 καὶ ἑξῆς). Ἡ γνώμη αὕτη ἔγινε δεκτὴ γενικῶς. Ὁ Α. Harfack λέγει τὰ ἐπόμενα «Dieses Äthiopien ist nicht das heutige Abessynien, sondern das obere Nil-tal von Syene bis Meroë (Mission und Ausbreitung des Christentums, τόμος 2ος, 1924, σελ. 729 σημ. 3), ἦτοι, «ἡ Αἰθιοπία αὕτη δὲν εἶναι ἡ σημερινὴ Ἀβησσυνία, ἀλλ' ἡ ἀνωτέρα (=νοτιωτέρα) κοιλὰς τοῦ Νεῖλου ἀπὸ Συένης μέχρι Μερόης». Ὁ Th. Mommsen παριστᾷ τὰ πράγματα κατὰ τὸν

αὐτὸν τρόπον (Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, τόμος 5ος, σελίς 493). Ἐπομένως, τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ μου (σελ. 22) λεγόμενα εἶναι ὀρθότατα καὶ ἀπολύτως εὐσταθοῦσιν.

Διὰ τὴν ἰταλικὴν κατάκτησιν τῆς Ἀθησυνίας καὶ τὴν μετ' αὐτὴν περιόδον ὁ Ἅγιος Ἀξιώμης παρέσχεν ἀκριβεστέρως καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας.

Ἐν Ἀθήναις

B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

Emil Brunner, Offenbarung und Vernunft. Die Lehre von der christl. Glaubenserkenntnis. Zwingli-Verlag. Zürich. 1941. Σελ. XII+429.

Ἐν τῷ μετὰ χειρὸς σπουδαιότατῳ ἔργῳ τοῦ ἐπιφανοῦς τῆς Ζυρίχης καθηγητοῦ, τὸ ὁποῖον μετεφράσθη ἐγκαίρως καὶ ἀγγλιστὶ ὑπὸ τῆς γνωστῆς Ἀγγλίδος θεολόγου Miss Wyon, κατὰ δὲ τὴν ὁμολογίαν τῆς ξένης κριτικῆς ἐμφανίζει τὸν συγγραφέα «εἰς τὸ μέγιστον ὕψος τῆς θεολογικῆς του ἐξελλίξεως καὶ ὠριμότητος, ἐξετάζεται κατὰ βάθος τε καὶ πλάτος τὸ βασικώτατον τῆς Δογματικῆς θέμα περὶ τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ συγγρ. δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα πάσης θεολογίας, ἀλλὰ σχετίζεται καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς βάσεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ σ. δὲν ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τοὺς θεολόγους, καθ' ὅσον πολὺ ὀρθῶς δὲν συμμερίζεται τὴν προκατάληψιν, ὅτι ἡ θεολογία εἶναι τούτων μόνον ὑπόθεσις, ἀλλ' ἀποβλέπει καὶ εἰς πάντα διανοούμενον ἐπιθυμοῦντα νὰ λάβῃ σαφῆ ἰδέαν περὶ τῆς σχέσεως χριστιανισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ. Σκοπὸς δὲ τοῦ βιβλίου εἶναι ἅψ' ἑνὸς μὲν νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κατανόησιν τῆς βιβλικῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀποκαλύψεως μακρὰν τῆς παραδόσεως, ἅψ' ἑτέρου δὲ νὰ ἄρῃ, κατὰ τὸ δυνατόν, τὰ ἐμπόδια τὰ ἐπιπροσθούντα εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὑπὸ πολλῶν συγχρόνων ἀνθρώπων καὶ μὴ ὀφειλόμενα εἰς τὴν φύσιν αὐτῆν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' εἰς ἀνθρωπίνους παρεξηγήσεις. Ἐντεῦθεν καθίσταται πρόδηλος ἡ ἀπολογητικὴ τοῦ βιβλίου χροιά. Ἄξιός δ' ἐν πρώτοις προσοχῆς εἶναι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, ἔνθα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν θεολογικὴν συνήθειαν προτάσσεται ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως (Offenbarung) καὶ ἔπεται ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου (Vernunft). Καὶ μόνον ὁ τίτλος οὗτος ἐμφαίνει τὴν πρόθεσιν τοῦ σ., συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθολικὴν θεολογίαν, νὰ ἀναδείξῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀποκαλύψεως.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἐκ τῆς «εἰσαγωγῆς» καὶ «δύο κυρίων μερῶν», ἐξ ὧν ἐν μὲν τῷ Α' ἐξετάζεται ἡ οὐσία, ἐν δὲ τῷ Β' ἡ ἀλήθεια τῆς ἀποκαλύψεως. Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐξετάζεται ἡ θέσις τῆς ἀποκαλύψεως ὡς ἀντικειμένου τῆς χριστιανικῆς γνωσιολογίας, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν θέσιν τοῦ λογικοῦ ἐν τῇ θύραθεν Γνωσιολογίᾳ (σελ. 3—17). Ἐν τῷ Α' μέρει (σ. 21—200) ἐξετάζεται α' ἡ ἔννοια τῆς θείας Ἀποκαλύψεως (ἡ βιβλικὴ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως, ἡ οἰκείωσις τῆς ἀποκ., ὁ Θεὸς τῆς ἀποκ. καὶ ὁ ἀνθρώπος τῆς ἀποκαλ.) καὶ β' τὸ γεγονός τῆς ἀποκαλύψεως (φυσικὴ ἀποκαλ., ἱστορ. ἀποκαλύψις, αἱ περὶ ἀποκαλύψεως μαρτυρίαι τῆς Βίβλου, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, ἡ ἐν τῷ τέλει τῶν αἰώνων ὁλοκλήρωσις τῆς ἀποκαλύψεως). Ἐν δὲ τῷ Β' μέρει (σ. 201—426) ἐξετάζε-

ται ἡ ἀλήθεια τῆς θ. ἀποκαλύψεως, τ. ἔ. αἱ περὶ τῆς ἀποκαλύψεως ἀμφιβολίαι, αἱ ἀποκαλυπτικαὶ ἀξιώσεις τῶν ἐθνικῶν θρησκευμάτων, ἡ φυσικὴ ἐξήγησις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, ἡ πρὸς τὴν Βίβλον σχέσις τῆς κριτικῆς ἐπιστήμης, τὰ θαύματα καὶ τὸ λογικόν, ὁ ἔμφυτος ἠθικὸς νόμος καὶ ἡ ἀποκάλυψις, αἱ περὶ Θεοῦ ἀποδείξεις, ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ τὰ ἀντιχριστιανικὰ φιλοσοφήματα, αἱ δύο περὶ ἀληθείας ἔννοιαι, τὸ πρόβλημα τῆς χριστ. φιλοσοφίας, ἡ σχέσις τοῦ μύθου καὶ τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τέλος ἡ ἐν τῇ πίστει σχέσις ἀποκαλύψεως καὶ ὀρθοῦ λόγου. Θὰ ἤρκει δέ, νομίζομεν, καὶ μόνον ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἵνα ὑποδείξῃ τὴν μεγίστην τοῦ βιβλίου θεολογικὴν καὶ δὴ καὶ ἀπολογητικὴν σπουδαιότητα.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ζητημάτων γίνεται μετὰ τῆς προσειδιάζουσας εἰς τὸν μέγαν τοῦτον θεολόγον ἐκτάκτου καὶ παμμερεστάτης πολυμαθείας, κριτικῆς δξυνοίας, φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς ἐμβριθείας, ἐν συνδυασμῷ μετὰ μεγάλης λόγου δυνάμεως τε καὶ σαφηνείας καὶ δὴ καὶ βαθυτάτης θεοσεβείας καὶ ἀγάπης πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Καίτοι δὲ ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος ἐν πολλοῖς σημείοις θὰ εὐρεθῇ ἀντίθετος πρὸς τὸν συγγραφέα, ἀναπτύσσοντα ἐν πνεύματι συνήθως ἀκραιφνῶς προτεσταντικῶ τὰ ἐξεταζόμενα ἐνταῦθα ζητήματα, καὶ δὴ καὶ ἐκεῖ ὅπου μέμφεται τὴν παλαιότεραν θεολογίαν ἐπὶ ἐπιρροασμῷ αὐτῆς ὑπὸ τῆς, κατ' αὐτὸν, νοσηιοκρατικῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς θεολογίας, οὐχ ἤττον ὁμως δὲν θὰ εἶναι δυνατόν, εἰ μὴ νὰ ὠφελῆθῃ τὰ μέγιστα θετικῶς καὶ ἀρνητικῶς ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ὑπερόχου τούτου ἔργου καὶ νὰ αἰσθανθῇ ἰδιαιτέραν ἱκανοποίησιν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν μερῶν ἐκείνων, ἐνθα ὁ σ. ἀφιστάμενος ἀπὸ τῶν καθαρῶς προτεσταντικῶν γραμμῶν, προσεγγίζει (χωρὶς ἐννοεῖται καὶ νὰ συμπίπτῃ) πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἔποψιν, οἷον ἐν τοῖς ζητήμασι περὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, περὶ τῆς λεγομένης φυσικῆς ἀποκαλύψεως, περὶ τῆς πρὸς τὴν Βίβλον σχέσεως τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆς παραδόσεως, ὡς ἐχούσης τὴν προτεραιότητα (Ohne Kirche keine Bibel, τ. ἔ. ἀνευ Ἐκκλησίας οὐδεμία Βίβλος), περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀποκαλύψεως τῆς Π. Διαθήκης πρὸς τὴν τῆς Καινῆς κλπ. Καθ' ὅλου εἰπεῖν ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Brunner καὶ ἡ ἐκ τῆς μελέτης αὐτοῦ ὠφέλεια εἶναι τηλικαύτη, ὥστε νὰ ἀποβαίη ἀπαραίτητος ἡ μελέτη αὐτοῦ καὶ διὰ πάντα ὀρθόδοξον θεολόγον, περὶ πολλοῦ ποιούμενον τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς του μορφώσεως καὶ τὴν ἐνημέρωσιν αὐτοῦ περὶ τὴν σύγχρονον πολεμικὴν κατὰ τῶν θεμελιωδῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν, ὡς καὶ περὶ τὴν σύγχρονισμένην ἐπιστημονικὴν ὑπεράσπισιν αὐτῶν. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ ἔργου τούτου καὶ ἐν ἀριστῇ ἀγγλικῇ μεταφράσει θὰ πολλαπλασιάσῃ τοὺς ἀναγνώστας αὐτοῦ καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐκ τοῦ πλουσιωτάτου περιεχομένου τοῦ βιβλίου ἐπιστῶμεν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν, παραδείγματος χάριν, ἐπὶ τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν, τὴν Βίβλον, τὴν παράδοσιν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ζητημάτων περὶ τῆς κανονικότητος τῆς Π.Δ. καὶ τῆς σχέσεως τῆς ἐν αὐτῇ ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν τῆς Κ. Δ., περὶ τῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐπιμελῶς θεραπευομένης, βραδύτερον δὲ παραμεληθείσης ἐνότητος μεταξὺ λόγων καὶ ἔργων καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐπιστροφῆς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀπλῆς ἀκροάσεως εἰς τὴν ἀληθινὴν μαθητείαν τῶν πι-

στῶν, περὶ τῆς ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα θρησκευόμενα καὶ πρὸς τὰ μὴ χριστιανικά καὶ ἀντιχριστιανικά φιλοσοφήματα, περὶ τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς, περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀληθινῆς πίστεως πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἐπιστήμην κλπ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Hubert Junker, Jobs Leid, Streit und Sieg, der ein Mensch ringt mit dem Schicksal und mit Gott. Verlag Herder, Freiburg i. Br. 1948 (σελ. 85).

Τὸ μετὰ χειρὸς βιβλίον τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ Junker, οὗτινος ἔργα ἐπανειλημμένως ἐβιβλιογραφήσαμεν πρὸ τοῦ πολέμου ἐν τῇ «Θεολογία», συμπεριλαμβανόμενον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ E. Walter ἐκδιδομένη σειρᾷ ὑπὸ τὸν τίτλον *Biblische Schatzkammer*, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν διαλέξεων γενομένων ἐν Trier καὶ στρεφομένων περὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀριστουργήματος τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰῶβ. Ἐν μὲν τῇ α' διαλέξει ἐξετάζεται τὸ πάθος τοῦ Ἰῶβ (σ. 7—29), ἐν δὲ τῇ β' ἡ διαμάχη τοῦ Ἰῶβ πρὸς τοὺς φίλους του (30—57) καὶ ἐν τῷ γ' ἡ νίκη τοῦ Ἰῶβ (58—85). Καίτοι δὲν συμφωνοῦμεν πρὸς τὴν τοποθέτησιν τοῦ βιβλίου ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας καὶ πρὸς ἄλλας τινὰς γνώμας τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῶν φιλολογικῶν προβλημάτων τοῦ βιβλίου τούτου, ὁμολογοῦμεν τὴν ἐμβρίθειαν, καὶ τὴν αὐτοτέλειαν, μεθ' ἧς ἐξετάζει οὗτος τὰ ζητήματα, καὶ δὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ κη' κεφ. τοῦ βιβλίου (περὶ σοφίας), πρὸς ἧς ἀρετὰς συνδυάζεται ἐνταῦθα καὶ ἡ γλαφυρότης τῆς ἐκλαϊκευτικῆς ἀναλύσεως καὶ τῆς ἀναδείξεως τοῦ θρησκευτικοῦ περιεχομένου τοῦ βαθυστοχάστου καὶ παραμυθητικωτάτου τούτου βιβλίου τῆς Π. Δ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Dokumente der Orthodoxen Kirchen zur Ökumenischen Frage. Heft 1. Die Moskauer Orthodoxe Konferenz vom Juli 1948. Luther, Verlag. Witten Ruhr. 1948 (σελ. 79).

Orthodoxie und Evangelisches Christentum, Studienheft 1. Luther—Verlag. Witten Ruhr. 1949 (σ. 87).

Τὰ μετὰ χειρὸς δύο τεύχη ἔχουσι δημοσιευθῆ ὑπὸ τῆς ἐξωτερικῆς ὑπηρεσίας (*Kirchliches Aussenamt*) τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας, ἧς ὑπηρεσίας προΐσταται νῦν ὁ μαρτυρικὸς πάστορ M. Niemöller. Καὶ τὸ μὲν α' τεύχος εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸ περυσινὸν ὀρθόδοξον τῆς Μόσχας συνέδριον, τὸ ἱστορικὸν καὶ τὰ ἔγγραφα τοῦ ὁποίου δημοσιεύει, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ὁμιλίας τοῦ Ρώσου πολιτικοῦ παρὰ τῇ Ἱ. Συνόδῳ τῆς Ρωσίας ἐπιτρόπου Καρπῶβ καὶ τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου. Ἐπίσης τὸ τεύχος τοῦτο περιλαμβάνει καὶ ἄλλα σπουδαῖα ἐπίσημα ἔγγραφα παρέχοντα εἰκόνα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐν τῇ σοβιετικῇ Ρωσίᾳ.

Τὸ δὲ β' τεύχος δημοσιεύει πέντε διαλέξεις ἀπαγγελθείσας ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος *Kirchliches Aussenamt* τῆς Γερμαν. Εὐαγγελ. Ἐκκλησίας προσφάτως διοργανωθέντι ἐν Heidelberg συνεδρίῳ τῶν ὀκτωσδήποτε ἀσχολουμένων περὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν Γερμανῶν λογίων. Καὶ τοῦ τεύχους τούτου, ὡς καὶ τοῦ προηγουμένου, προτάσσεται πρόλογος ὑπὸ τοῦ πάστορος Niemöller καὶ ἔπονται αἱ ἑξῆς διαλέξεις· α) καθηγ. W. Philipp (Mainz) «Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησῖαι ὡς ζήτημα προβαλλόμενον εἰς

τὴν Γερμανικὴν ἐπιστήμην, β) καθηγ. E. Benz (Marburh) «Σχέσεις με-
ταξὺ τῶν γερμανικῶν μετερρυνθμισμένων ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ὀρθόδοξων
ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς θρησκ. μεταρρυνθμίσεως μέχρι τοῦ 19ου αἰῶνος, γ) L.
Müller (Marburg) «Ὁρθόδοξος κριτικὴ ἐπὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ», δ)
καθηγ. E. Wolf (Göttingen) «Τὸ μήνυμα τῆς Μόσχας (1948) περὶ τῆς
ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας», ε') H. von Rautenfeld (Hannover) «Αἱ ἱστο-
ρικαὶ καὶ οἰκουμενικαὶ συνάφαι τοῦ μηνύματος τῆς Μόσχας».

Καὶ μόνον ἡ δῆλωσις τοῦ περιεχομένου ἀμφοτέρων τῶν τευχῶν, τῶν
ὁποίων ἡ δημοσίευσις μαρτυρεῖ περὶ τοῦ πάντοτε ἀδιαπτώτου διαφέροντος
τῆς Γερμανικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολήν, εἶναι ἱκανὴ νὰ
καταστήσῃ φανεράν τὴν σπουδαιότητα αὐτῶν διὰ τὸν ὀρθόδοξον θεολόγον.

Π. Ι. Μ.

Robert Bretall, A Kierkegaard Anthology. Princeton University, Princeton 1947, σελ. XXVI+494.

Ὁ Δανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Σιόρεν Κίρκεγκααρντ (1813—1855)
ὁ ἐπονομασθεὶς «Σωκράτης τοῦ Βορρά», ἀποτελεῖ περίεργον ψυχολογικὸν
σύμπλεγμα αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν («ἐπιληπτικὴν ψύχωσιν» εὕρισκε τὴν ἀσθί-
νειάν του ὁ Emil Rasmussen—παρὰ Albert Schweitzer, *The Psychia-
tric Study of Jesus*, μετφρ. ὑπὸ Ch. R. Joy, Boston, 1948, σελ. 72),
ὅπως παράδοξος ὑπῆρξεν καὶ ἡ ζωὴ του καὶ σημεῖον ἀντιλεγόμενον ἀποτε-
λεῖ σήμερον ἡ προσωπικότης του μεταξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ τῆς
παγκοσμίου πνευματικῆς κινήσεως.

Ἐβδομος ἐκ δευτέρας συζύγου γόνος ὑπερβεβηκὸτος τὴν ἡλικίαν καὶ
μελαγχολικῆς κράσεως πατρὸς ἀνετράφη ἐν μελαγχολικῷ περιβάλλοντι καὶ
εἰς νεαρωτάτην ἡλικίαν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μετὰ τοῦ πατρὸς του συν-
διαλαγεὶς ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου ἐκείνου· μνηστευθεὶς ἐγκατέλειπεν αἰ-
φνιδίως τὴν μνηστὴν του, ἂν καὶ τὴν ἡγάπα περιπαθῶς· σπουδάσας ἐν
Γερμανίᾳ τοῦ συγχρόνου του Γερμανοῦ φιλοσόφου Ἐγέλου τὸ σύστημα
ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν ἐκείνου καὶ ἐπέκρινε δομύτατα τὸ σύστημά του· προ-
αλειφόμενος διὰ τὸ ἱερατικὸν ἐπάγγελμα ἦλθεν εἰς ρῆξιν μετὰ τὴν Ἐκκλη-
σίαν καὶ τὸν κλήρον· συγγραφεὺς ἔργου ψυχολογικοῦ ὑπέφερεν ὁ ἴδιος ἀπὸ
ἰσχυρὸν συναίσθημα κατωτερότητος (inferiority complex)· ὁ τόσον θάρρος
δεικνύων αὐτὸς παράδοξος φιλόσοφος ἐδημοσίευσεν τὰ ἔργα του καὶ τὰς
κρίσεις του ὑπὸ ψευδώνυμα· ὁ θέσας ὡς σκοπὸν τοῦ βίου του τὴν ἀναμόρ-
φωσιν τῆς κοινωνίας ἐγένετο παίγιον αὐτῆς, περιπαιζόμενος εἰς τὰς ὁδοὺς
ὑπὸ τῶν ἀγιοποιδίων καὶ ἐγένετο γελοιογραφία τοῦ τύπου καὶ τῶν ἐφημε-
ρίδων (σελ. 259)· ἀγνοηθεὶς τελείως ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ περι-
παιχθεὶς ἐτιμῆθη καὶ ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀξία του μόλις ἐσχάτως στηθέντος
ἀνδριάντος εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς χώρας του Κοπεγχάγην.

Ὁ Goethe εἶπε κάπου, ὅτι ἕκαστος ἀνθρώπος κατανοεῖ τὸ ὅμοιον μετὰ
τὸ ἰδικόν του πνεῦμα. Ἡ ἀλήθεια αὐτή, ἡ ὁποία ἐν προκειμένῳ ἰσχύει διὰ
τὸν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπον, ὡς ἄτομον, ἰσχύει καὶ δι' ὁμάδας ἀνθρώπων,
ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἀνθρώπους μιᾶς ἐκάστης ἱστορικῆς περιόδου. Συμβαί-
νει δὲ πολλάκις, κατὰ ἀνεργήνευτον τρόπον, ἀνθρώπος τις νὰ μὴ ἀνήκῃ
εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ ἔδρασε καὶ νὰ μὴ κατανοηθῇ
ὑπὸ τῶν συγχρόνων του. Ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς ἢ ἦλθεν πολὺ ἀργὰ καὶ ἀνή-
κει εἰς τὸ παρελθόν· ἢ ἦλθε πολὺ ἐνωρίς καὶ ἀνήκει εἰς τὸ μέλλον. Ὁ Κίρ-

κεγκααρντ ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν. Μόλις τώρα ὕστερα ἀπὸ ἑκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισε νὰ κατανοῆται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ προκαλῆ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων· εἰς ἐπίμετρον εἶναι ὁ περισσότερο ἐπιδρῶν εἰς τὴν σύγχρονον παγκοσμίαν πνευματικὴν κίνησιν.

Ὁ Θουκυδίδης πρῶτος, ὡς ἐνθυμοῦμαι, παρετήρησε καὶ οἱ μετέπειτα ἐπανελάβον καὶ ὁ ἡμέτερος Νεόφυτος Δούκας ἐσημείωσε, ὅτι εἰς ἐποχὰς κρίσεων καὶ πολέμων καὶ δυσκολιῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναστατάσεων, οἱ ἀνθρώποι καταφεύγουσιν εἰς τὰ μαντεῖα καὶ εἰς τοὺς Ἀγαθαγγέλους. Ὁ δὲ Κίρκεγκααρντ εἶναι ὁ Ἀγαθαγγελοῦς τῆς κατ' ἔξοχὴν ἀνησύχου σήμερον καὶ ἐν νευρικῇ υπερδιεγέρσει διατελούσης ἀνθρωπότητος. Ζῶμεν εἰς μίαν ἐποχὴν κρίσεως, ὅπως ἀπεκλήθη ὁ αἰὼν μας, ἢ μᾶλλον εἰς ἐποχὴν κρίσεων: κρίσεως ἠθικῆς, κρίσεως πολιτικῆς, κρίσεως θρησκευτικῆς, κρίσεως κοινωνικῆς, κρίσεως οἰκονομικῆς, κρίσεως παγκοσμίου. «Ζῶμεν εἰς μίαν ἐποχὴν ὀξειῶν κρίσεων» σημειώνει ὁ K. N. Ware¹.

Ὑπεράνω δὲ ὅλης αὐτῆς τῆς μελαγχολικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου πλανᾶται ἡ τόσον ἀπαισιόδοξος καὶ τεθλιμμένη μορφή τοῦ Δανοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου τοῦ Κίρκεγκααρντ, τοῦ ἀτυχήσαντος αὐτοῦ εἰς τὴν ἐποχὴν του πλάσματος, ἀτυχήσαντος κοινωνικῶς καὶ ἀγνοηθέντος τότε ὑπὸ πάντων γενικῶς. Ὁ ἴδιος ὁ Κίρκεγκααρντ εἰς τὸ μεταθανατίως δημοσιευθὲν ἔργον του «The point of View for my Activity as a writer», γράφει χαρακτηριστικώτατα, ὅτι ἀπὸ «παιδὶ ἐμεγάλωσε κατὰ ἓνα ἀκατανόητον τρόπον, ὥστε νὰ αἰσθάνηται, νὰ σκέπτηται καὶ νὰ ζῆ ὡς ἓνας μελαγχολικὸς ἠλικιωμένος ἀνθρώπος»².

Ὁ ἐσχάτως ἄλλωστε ἀποθανὼν Ρῶσσος φιλόσοφος Νικόλαος Berdyayev εἰς τὸ ἄρθρον του «Ἡ πνευματικὴ κατάστασις τοῦ κόσμου σήμερον» δημοσιευθὲν μεταθανατίως εἰς τὸ περιοδικὸν «Religion in Life»³ ὠραιότατα περιγράφει τὴν σύγχρονον παγκοσμίαν πνευματικὴν κατάστασιν. «Κάθε τι σήμερον, γράφει, εὐρίσκεται ὑπὸ κρίσιν—ὄχι μόνον κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν κρίσιν, ἀλλ' ἐπίσης κρίσιν πολιτισμοῦ καὶ πνευματικὴν κρίσιν· τὸ πᾶν κατέστη προβληματικόν». Περαιτέρω δ' ἐρωτᾷ, ἐὰν ἡ κρίσις αὕτη εἶναι καὶ κρίσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ εἶναι μὴ-χριστιανικὴ καὶ ἀντι-χριστιανικὴ κρίσις, ἢ ὅποια εἰσεχώρησε καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὅτιδῆποτε ὅμως καὶ ἂν συμβαίῃ, ἐν εἶναι γεγονός, συνεχίζει, ὅτι «ὁ ἀνθρώπος, ζῆ ὑπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ φόβου (Angst) περισσότερο παρὰ ἄλλοτε. ζῆ ὑπὸ μίαν μόνιμον ἀπειλὴν καὶ ὑπὸ τοὺς πόδας του χάλναι ἢ ἄβυσσος». Συνεχίζων δὲ λέγει, ὅτι σήμερον ἡ Εὐρώπη εὐρίσκεται πρὸ τῆς ἐμφανίσεως μίας νέας μορφῆς ἀπαισιόδοξου φιλοσοφίας, πρὸ τῆς ὁποίας ἡ ἀπαισιόδοξία τοῦ Σοπενχάουερ φαίνεται λίαν αἰσιόδοξος. Καὶ «ὁ πνευματικὸς ἀρχηγὸς τῆς σημερινῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, βεβαιοὶ ὁ Μπερντγιάεφ, εἶναι ὁ μελαγχολικὸς, ὁ σκοτεινὸς, ὁ τραγικὸς Κίρκεγκααρντ. Ἡ διδασκαλία του σχετικῶς μὲ τὸν φόβον (Angst) ἐξηπλώθη εἰς τὸ ἔπακρον μεταξὺ τῶν πάσης φύσεως ἀνθρώπων καὶ ἐκφράζει τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ κόσμου»⁴.

1. Our Heritage and our Future, in Crozer Quarterly, October 1948, p. 289.

2. cf. E. L. Allen, Kierkegaard, London 1935, p. 7.

3. Autumn Number 1948, p. 503ff. (The Spiritual State of the World Today).

4. Αυτόθι σελ. 504.

Ἄλλ' ἐὰν διὰ τὸν Ὀρθόδοξον Ρῶσον φιλόσοφον εἶναι «μελαγχολικὸς καὶ τραγικός», διὰ τοὺς Προτεστάντας ὅμως ὁ Κίρκεγκααρντ εἶναι «ὁ μέγιστος Προτεστάντης χριστιανὸς τοῦ 19ου αἰῶνος»¹ καὶ «ὁ βαθύτατος ἐρημνευτὴς τῆς ψυχολογίας τῆς θερησκευτικῆς ζωῆς...μετὰ τὸν Αὐγουστίνον», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς φιλοσοφοῦντας θεολόγους, ὁ R. Niebuhr².

Καὶ δι' ἄλλους, φιλοσόφους μὲν ὡς οἱ Heidegger καὶ Jaspers, θεολόγους ὡς ὁ Karl Barth καὶ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων ὡς ὁ Miguel de Unamuno ὁ Κίρκεγκααρντ ἀνήκει «μεταξὺ τῶν γιγάντων τοῦ τελευταίου αἰῶνος»³.

Γνωστὸς ὁ Κίρκεγκααρντ εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην καὶ ἰδίως εἰς τὴν Γερμανίαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος ἡδὴ αἰῶνος, μόλις πρὸ δεκαετίας ἐγνωρίσθη ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοφώνους λαοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ εἶναι σήμερον ἡ κυριαρχοῦσα πνευματικὴ φυσιογνωμία. Πολλοὶ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι εἰδικεύονται εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κ., βιογραφίαι καὶ ἀναλύσεις τοῦ ἔργου του τυποῦνται νέαι καθ' ἑκάστην καὶ τὰ βιβλία του ἀριθμοῦν πολλὰς ἐκδόσεις ἐν μεταφράσει.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων βιβλίων διὰ τὸν Κ. ἐκ τῶν τυπογραφείων τοῦ Πανεπιστημίου Princeton ἐξῆλθε καὶ ἡ ὡς ἐν κεφαλίδι Ἀνθολογία τῶν ἔργων του. Ὁ ἀνθολόγος Καθηγητῆς Robert Bretall ἠκολούθησε εἰς τὴν κατάταξιν τῆς ὕλης τὴν πλέον εὐκόλον ὁδόν, τὴν χρονολογικὴν δηλ. σειρὰν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Κ. παρὰ τὴν συστηματικὴν. Ὡς πρὸς τὰ εἰλημμένα τεμάχια, ταῦτα δὲν δίδουσι μὲν ὀλόκληρον τὴν σκέψιν τοῦ Κ., ἐπιτρέπουσιν ὅμως εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ σχηματίσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνδρὸς καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ γράφειν καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Ἰδιαιτέρως δὲ αἱ μικραὶ εἰσαγωγικαὶ πληροφορίαι πρὸ ἑκάστου ἀνθολογήματος σχετικῶς μὲ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς καὶ τὰς περιστάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ Κ. ἔγραψε τὸ βιβλίον ἐξ οὗ τὸ τεμάχιον, ἐπιτρέπουσι νὰ συλλάβῃ ὁ ἀναγνώστης τὸ ὅλον θλιβερὸν περιεχόμενον τῆς ψυχῆς τοῦ Κ., ἀλλὰ καὶ τὴν πλουσίαν καὶ γόνιμον αὐτοῦ ποιητικὴν φαντασίαν καὶ τὴν δεινὴν ἀναλυτικὴν κρίσιν τοῦ πνεύματός του.

Emory University, Ga.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΛΩΛΗΣ

1. H. A. Reinhold, S. Kierkegaard, in *The Commonweal*, April 1942, p. 608.

2. *Anthology* p. XVII.

3. E. L. Allen, Kierkegaard, London 1935, p. VII.